

प्रकरण पाचवे

“ उपसंहार ”

पृष्ठ क्रमांक १६२ ते १६६

प्रकरण पाचवे - उपसंहार -

यशवंतराव चव्हाणांच्या भाषणांचा वाङ्मयीन अभ्यास केल्यानंतर त्यांच्या भाषणांमधील वैचारिक चिंतन आणि अप्रतिम वाङ्मयीन सौंदर्य प्रत्ययास येते. शिवाय देशाच्या उभारणीतील आणि साहित्यक्षेत्रातील त्यांचे योगदान ही मोलाचे आहे. संस्कारसंपन्न यशवंतरावांचा पिंड हा राजकारणाचा असूनही त्यांनी समाजकारण केले. नवनिर्मित समाजाची उभारणी करण्यासाठी शाश्वत विचारातून आचरण करणाऱ्या यशवंतरावांना समाजाविषयी आंतरिक तळमळ वाटत असल्याचे त्यांच्या भाषणांतून दिसून येते. त्यांनी साहित्य आणि समाज यांची खऱ्या अर्थाने सेवा केलेली आहे.

महाराष्ट्राच्या जडणघडणीमध्ये यशवंतरावांचे अपूर्व योगदान आहे. अशा नेत्याची जडणघडण कशी झाली? हे पाहताना त्यांच्यावरील संस्कारांची रूजवणूक महत्वाची वाटते. त्यांच्यावरती समाजातील वातावरणाचा, विविध व्यक्ती-प्रवृत्तीचा, विविध विचारप्रवाहांचा सांस्कृतिक परंपरांचा आणि वाचन संस्कृतीचा परिणाम बालपणापासून झालेला दिसतो. त्यांचा जन्म 'देवराष्ट्रे' सारख्या ग्रामीण भागात झाल्यामुळे तेथील जीवनाचा कळत-नकळत परिणाम यशवंतरावांच्या बालमनावर होत गेला. त्यांची आजी, मामा दाजी घाडगे, त्यांची आई, बंधू या कुटुंबातील महत्वाच्या व्यक्तिमत्त्वांचा प्रभाव त्यांच्यावर पडला आहे. महात्मा गांधी, पंडित नेहरू, मोरारजी देसाई, यतिद्विनाथ दास यासारख्या व्यक्तींचा विचार-कृतींचा प्रभाव हा यशवंतरावांचे जीवन घडविण्यात मोलाचा ठरलेला दिसून येतो. तत्कालीन परिस्थिती, राजकीय-सामाजिक घडामोडी यातून आलेले अनुभव यातून त्यांच्या वैचारिकतेला परिपक्वता आलेली असल्याचे जाणवते.

यशवंतरावांच्यावर बालपणीच धार्मिक-सांस्कृतिक संस्कार झाल्याचे दिसते. रामायण, महाभारत यासारख्या महान ग्रंथातील गोष्टींचा परिणाम त्यांच्या संस्कारक्षम मनावर होत गेला. ग्रामीण जीवन, तेथील रीतीरिवाज, तेथील माणसे यांच्या सहवासातून त्यांची सामाजिक दृष्टी तयार होत गेल्याचे दिसते. तसेच साहित्यिकांच्या सहवासातून, वाचनातून त्यांना साहित्याची गोडी लागलेली पहावयास मिळते. ना.सी. फडके, माधव

ज्युलियन, एम्.एन्. रॉय, प्राचार्य भागवत यांचा सहवास यशवंतरावांच्या जीवनात महत्त्वाचा ठरतो. या सर्वांतून त्यांचे साहित्यिक व्यक्तिमत्व वाढीस लागले आणि श्रेष्ठ साहित्यकृतींची निर्मिती करून वाङ्मयीन क्षेत्रात मोलाची भर टाकली असल्याचे दिसते. एकूणच यशवंतरावांचे अष्टपैलू व्यक्तिमत्व महाराष्ट्राच्या जीवनात महत्त्वाचे असल्याचे दिसून येते.

भाषण या अभिव्यक्ती प्रकाराचे स्वरूप पाहता प्रथम 'भाषण' ही संकल्पना स्पष्ट करणे महत्त्वाचे आहे. विविध विचारांची, अनेकविध मतांची देवाण-घेवाण होत असते यालाच आपण माहितीचे दळणवळण किंवा संभाषण म्हणतो यालाच 'भाषण' ही म्हटले जाते. भाषण हे एक कौशल्य असते. ते आत्मसात करण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या बाबींचा परामर्श या प्रकरणात घेतलेला आहे.

भाषण ही अभिव्यक्ती वाचन, मनन, चिंतन यातून प्रभावीपणे होत असल्याचे दिसून येते. एकच वक्ता बोलत असताना हजारों श्रोते ऐकत असतात. म्हणून 'वक्ता दशसहस्रेषु' यानुसार एखादाच वक्ता म्हणून नावारूपास येतो. त्यासाठी व्यासंग, साधना, सराव यांची गरज असल्याचे दिसते. वक्ता जर बहुश्रुत असेल तर त्याचे भाषण प्रभावी ठरल्याचे दिसून येते. भाषणाची रूपरेषा पाहताना प्रामुख्याने त्यामध्ये माहितीप्रधान भाषणे, विचारप्रधान भाषणे आणि मनोरंजनात्मक भाषणे असे तीन विभाग असल्याचे दिसते. परंतु अनेक भाषणांमध्ये या तिन्हीचा थोडा थोडा अंश असल्याचेही प्रत्ययास येते. एकूणच समोरच्या श्रोतृवर्गावर अवलंबून भाषण केले तर ते अधिक परिणामकारक ठरते हे मात्र निश्चित होय.

भाषणाची सुरुवात आकर्षक, मध्य आशयानुरूप युक्त्या, प्रयुक्त्यांनी, विनोदी चुटके, म्हणी, वाक्प्रचार यांनी नटलेला आणि संस्मरणीय शेवट असेल तर ते भाषण श्रोत्यांच्या मनास समाधान देणारे ठरते. श्रोत्यानुरूप शैली हे प्रभावी भाषणाचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य होय. भाषण म्हणजे संवाद असे यशवंतरावांचे मत दिसून येते. सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, साहित्यिक असे भाषणाचे विविध प्रकार त्यांनी सांगितले आहेत. भाषणातील आशय, अभिव्यक्ती ही श्रोत्यानुरूप असावी, त्याला व्यासंगाची जोड असावी, त्यामध्ये मनाचा समतोलपणा असावा आणि वक्ता व श्रोते यांचा मनोमिलाफ त्यामध्ये असावा असे यशवंतरावांना अभिप्रेत असल्याचे त्यांच्या विचारावरून दिसून येते.

यशवंतरावांनी वेगवेगळ्या विषयावर केलेले सखोल चिंतन त्यांच्या भाषणांतून प्रकट होते. समाज, शिक्षण, अर्थकारण, राजकारण, सहकार, साहित्य, कृषी, उद्योगधंदे,

विज्ञान, संस्कृती, मनुष्यबळ यासारख्या अनेक विषयांवरील त्यांचे विचार आजच्या समाजास, तरुण पिढीस मार्गदर्शक ठरणारे आहेत असे मला वाटते. वैचारिकतेचे अधिष्ठान असलेली त्यांची भाषणे निबंधशैलीतील असल्याचे प्रत्ययास येते. 'सह्याद्रीचे वारे', 'युगांतर' आणि 'भूमिका' या त्यांच्या भाषणसंग्रहांमध्ये या विचारांचे संकलन पहावयास मिळते.

यशवंतरावांचे समाज चिंतन हे खऱ्या अर्थाने सामाजिक प्रश्नांशी, समस्यांशी निगडित असल्याचे दिसते. समाजाविषयीची आत्मिक तळमळ त्यांच्या विचारांमध्ये, कृतींमध्ये दिसून येते. 'माणूस' हा त्यांच्या विचारांचा केंद्रबिंदू आहे. सामान्य माणसाचे कल्याण करणे हा त्यांच्या विचारांचा मुख्य गाभा आहे. यशवंतरावांचा अर्थविषयक दृष्टीकोन हा देशाला उन्नती अन् उत्कर्षाकडे नेणारा आहे. देशाचा, राज्याचा आर्थिक कणा मजबूत असेल तरच देशाचे सामर्थ्य अधिक असते ही त्यांच्या अर्थविषयक विचारांची भूमिका स्पष्ट होते. शिक्षणातून समाजपरिवर्तन साधण्याचा विचार यशवंतरावांच्या शैक्षणिक विचारमंथनातून प्रत्ययास येतो. शिक्षणातून समाजाची, देशाची उभारणी होत असते. असा शिक्षणाकडे पाहण्याचा त्यांचा दृष्टीकोन दिसून येतो. यशवंतरावांनी साहित्यविषयक आणि साहित्यिकांबाबत काही महत्वपूर्ण विचार मांडलेले आहेत. साहित्यामध्ये मानवी जीवन, समाज जीवन यांचे प्रतिबिंब उमटत असते. साहित्य आणि समाज यांचा परस्परसंबंध लक्षात घेऊन साहित्यातून नवनिर्मित समाजाच्या उन्नतीबाबतचे लेखन साहित्यिकांनी करावे अशी अपेक्षा यशवंतरावांची आहे.

यशवंतरावांनी आपल्या भाषणांमधून महाराष्ट्राच्या लोकजीवनाचा आणि लोकसंस्कृतीचा उत्कर्ष होण्याबाबतचा विचार मांडला आहे. मराठी भाषेच्या विकासाचा विचारही त्यांच्या चिंतनातून व्यक्त झालेला आहे. एकूणच यशवंतरावांच्या भाषणांतून मरगळलेल्या सामाजिक जाणीवा दूर करण्याचे महत्वाचे काम केले आहे. त्यांच्या या वैचारिक भाषणांमधून सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि साहित्यिक विषयांवरील विचार हे अतिशय गंभीर आणि वास्तव जीवनाशी निगडित असल्याचे दिसते. वाङ्मयीन मूल्य प्राप्त झालेली त्यांची भाषणे मराठी माणसाला उज्वल भवितव्याच्या पूर्तीसाठी प्रेरणा देणारी ठरतात.

प्रबंधिकेच्या चौथ्या प्रकरणामध्ये यशवंतरावांच्या भाषणांतील वाङ्मयीन सौंदर्याचा आस्वाद घेतला. त्यातून एक गोष्ट जाणवते ती म्हणजे यशवंतरावांच्या भाषणांना ललित निबंधाचा दर्जा प्राप्त झालेला आहे. त्यांची भाषणे समोरच्या व्यक्तीला

आपले विचार सांगत आहेत अशी वाटतात. 'मी' अनुभवांचे चित्रण त्यांच्या भाषणांतून येते. प्रवासवर्णनपर लेख, व्यक्तिचित्रे, ललितलेख, आठवणी, अनुभव इत्यादींचा विचार या भाषणांतून आलेला आहे. वाङ्मयीनदृष्ट्या श्रेष्ठ ठरणारी त्यांची भाषणे वाचत असताना त्यातून वाचकाला लालित्याची डूब देणारी ठरतात. शब्दाशब्दांतून सौंदर्याचा साजशिंगार श्रोत्याला एका वाङ्मय विश्वात नेऊन आस्वाद देतात. विचार प्रकटीकरण हा त्यांच्या भाषणाचा गाभा असल्याचे प्रत्ययास येते. प्रत्येक भाषणांतून एखादा तरी नवीन विचार त्यांनी दिलेला आहे. वैचारिक प्रगल्भता हा त्यांच्या संपन्न व्यक्तिमत्वाचा महत्वाचा पैलू असल्याचे दिसते. विचारावर जिवापाड प्रेम करणाऱ्या यशवंतरावांची विचारधारा ही विवेक निष्ठेचा आग्रह धरणारी आहे.

वक्तृत्व ही एक कला आहे. ही कला यशवंतरावांच्या प्रभावी भाषणकलेतून दिसून येते. 'सभा जिंकणारा वक्ता' म्हणून नावारूपास आलेल्या यशवंतरावांचे वक्तृत्व श्रोत्यांच्या मनास मोहिनी घालणारे होते. व्यासंग, साधना आणि सरावातून त्यांची भाषणे कसदार आणि गंभीर पण लोभस होती. यशवंतरावांच्या भाषणांतील आशय सौंदर्य हे साहित्यिक, रसिक आणि लाघवी दृष्टी असणारे आहे. 'माणूस' हाच त्यांच्या विचाराचा केंद्रबिंदू असल्याने त्यांच्या भाषणामधून जीवनवादी दृष्टीकोन ते स्विकारतात. मानवी जीवनाविषयीचे तत्वज्ञान ते मांडतात. समर्पित जीवन हा त्यांचा आदर्श असल्याचे दिसते. यशवंतरावांच्या भाषणामधून तरूणांना प्रेरणा आणि स्फुर्ती मिळते. देशाची शक्ती म्हणून ते तरूणांकडे पाहतात. पराकोटीची सामाजिक तळमळ त्यांच्या विचारांमागे असल्याचे दिसून येते.

यशवंतरावांची भाषाशैली अतिशय आकर्षक, मार्दव अन् मनाला मोहिनी घालणारी आहे. वाणीवर हुकुमत असणारे यशवंतराव शब्द अतिशय जपून वापरताना दिसतात. रसिकमनाच्या हृदयापर्यंत भिडणारी साधी, सोपी पण वैचारिकतेची बैठक असणारी त्यांची भाषणशैली ही अतिशय भावपूर्ण व सामान्य जनांच्या मनावर ठसणारी असल्याचे जाणवते. वाचन, मनन आणि चिंतन या त्रिसुत्रीतून त्यांची भाषाशैली अतिशय वैभवसंपन्न अन् समृद्ध असल्याचे प्रत्ययास येते. रसाळ आणि प्रासादपूर्ण वाणीतून अमृत पाझरणारे यशवंतराव अतिशय हजरजबाबी, संयमी, विवेकनिष्ठ होते. मोजक्याच शब्दात परंतु संपूर्ण 'ब्रह्मांड' उभे करण्याची ताकद त्यांच्या भाषण शैलीतून दिसते.

एकूणच मराठी मनाचा, मराठी बाण्याचा, मराठी भाषेचा एक विनम्र पाईक या नात्याने यशवंतरावांनी मराठी भाषेच्या उत्कर्षाबाबतचा विचार मांडला आहे.

समाजपरिवर्तनाची ताकद त्यांच्या चिंतनातून येते. वाङ्मयीन मूल्यांनी नटलेल्या त्यांच्या भाषणांतून व्यक्ती, समाज आणि देश यांचा उत्कर्ष करणारी ठरतात. त्यांची सर्वच भाषणे सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक आणि साहित्यिक क्षेत्र समृद्ध करणारी आहेत असे मला वाटते.

